

LAGZI GÁBOR

A szovjet hatalommal szemben

*Egy litvániai katolikus szamizdat története**

Bevezető

A litvánok nagyfejedelmük, Jagelló vezetésével és a szomszédos lengyelek segítségével vették fel a latin kereszténységet, utolsóként az európai népek sorában, a 14. században.¹ Rendelkeztek egy középkori államalakulattal (Litván Nagyfejedelemség), amely az 1569-es lublini unió révén a *Rzeczpospolita* (a lengyel Nemesi Köztársaság) egyik részévé vált, és ahol a litván etnikum etnikai–nyelvi értelemben kisebbségben élt (a lakosság döntő hányadát az orthodox vallású, proto-fehérorosz/ukrán lakosság tette ki), de társadalmi értelemben vezető pozícióban volt. A nagyon szoros unió a lengyelekkel a litvánok számára negatív következményekkel járt – a nemesség rohamos módon polonizálódott, de egyházi területen is nagyon erős volt a lengyel befolyás. Komolyabb változások ebben a tekintetben a litván nemzeti mozgalom megszületését és megerősödését (19. század második fele) követően történtek – a lengyelek és litvánok útjai szétváltak, hiszen az utóbbiak nemzeti mozgalma egyértelműen a lengyelekkel szemben határozta meg önmagát. A falusi származású alsópapság vált a nemzeti újjászületés egyik fontos szereplőjévé, a cári rezsim litvánokat és lengyeleket érintő nemzeti (részben egyházi) jellegű elnyomása azzal az eredménnyel járt, hogy mindkét nemzeti közösség esetében a római hit és a nemzeti érzés összefonódott (a reformáció egyébként csak minimális sikert tudott a litvánok körében elérni).

Az első világháború lezárását követően a kis balti nemzetek saját kezükbe vehették sorsuk irányítását, és a független nemzetállamiság kora (1918–1940) meghozta a nemzeti és a vallási intézmények megerősödését. Ebben a korszakban az új, a többségiak által létrehozott litván kormányzatok rövid időn belül rendezték az egyházak jogi helyzetét (például konkordátum a Szentszékkal, 1927), az egyházak szabadon folytathattak lelkipásztori, oktatási vagy akár karitatív munkát. A Szentszék 1926-ban meghúzta a litvániai egyházmegyéek határát: a fővárosban, Kaunasban érsekség alakult, további négy városban pedig püspökség jött létre. A cári rendszer „örökségeként” (nemzeti elkötelezettségű értelmiségiek kicsiny száma) a klé-

* A szerző a témában az alábbi munkákat publikálta: Lagzi Gábor: *Keresztény egyházak a Baltikum-ban a 20. században: katolikusok, evangélikusok, orthodoxok*. Budapest, 2013.; uő: *A litván katolikus egyház ellenállása az 1970-es években*. Valóság, 41. évf. (1998) 12. sz. 45–55.; uő: *A litvániai katolikus egyház hétköznapijai a Szovjetunióban egy disszidens szamizdat hasábjain*. Egyháztörténeti Szemle, 2. évf. (2001) 1. sz. 173–193.

¹ Az áttekintés adatait és összefüggéseit lásd: Vardys, V. Stanley: *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder, Col., 1978., valamint Rauch, Georg von – Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: *A balti államok története*. Budapest 1994.; Streikus, Arūnas: *The History of Religion in Lithuania since the Nineteenth Century*. In: Ališauskienė, Milda – Schröder, Ingo W. (eds.): *Religious Diversity in Post-Soviet Society. Ethnographies of Catholic Hegemony and the New Pluralism in Lithuania*. Farnham, 2012. 37–76.

rus tagjai Litvániában fontos szerepet játszottak a közéletben, nem egy esetben képviselői, miniszteri vagy akár miniszterelnöki rangot is elérve. A katolikus egyház nagymértékben megerősödött a két világháború közötti időszakban, megőrizve befolyását a társadalom minden szegmensében – a római katolikusok a lakosság kilencven százalékát tették ki ekkoriban.

A második világháború kitörése és az azt követő események alapján változtatták meg a baltiak életét: a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka értelmében a Szovjetunió több lépcsőben elfoglalta Észtországot, Lettországot és Litvániát. A szovjet vallásüldözés a társadalom szovjetizálásának részeként szenvedést okozott a hívőknek (letartóztatások, deportálások, adminisztratív diszkrimináció). A keletről érkezett hódítók fizikailag megsemmisíteni kívánták az intézményes egyházi közösségeket, méghozzá gyorsabban, mint ahogy az az orosz orthodox egyházzal történt az 1917-et követő időszakban.

1941-ben immáron nyugatról érkeztek a megszállók – a németek részben visszaállították az egyházak szabadságát, de az 1940 előtti állapotokról szó sem lehetett. A németek elsősorban arra ügyeltek, hogy az egyházak, a klérus szigorúan maradjon meg a hitélet keretein belül, s politikai kérdésekben egyáltalán ne foglaljon állást. Az 1944-es év a Baltikumban a németektől való felszabadulást és az újabb szovjet megszállást hozta magával. Mindazok a személyek, akik nem kívánták a szovjet diktatúrában leélni életüket, a menekülést választották – a szó fizikai és átvitt értelmében romba dőlt egyházakat a helyükön maradtaknak kellett újjáéleszteniük a háborút követő években, s mindennek a legkeményebb sztálinista diktatúra alatt kellett végbemennie.²

A gyorsan berendezkedő rezsím nem indított frontális támadást a litvániai katolikus egyház ellen a kommunista rendszer megszilárdulásáig, habár a többi balti felekezettel összehasonlítva létszámában és arányában Litvániában érte represszió a legtöbb főpapot és papot: 1945–1947 között a tizennégy püspök közül négyet letartóztattak és bebörtönöztek, illetve likvidáltak. 357 papot (megközelítőleg a papság egyharmadát) letartóztattak és Szibéria, Távol-Kelet és Közép-Ázsia vidékeire deportáltak 1944–1953 között.³ A római egyházhoz tartozó gyülekezeteknek az állam általi bejegyzése csupán 1948 második felében kezdődött meg, aminek eredményeként 1949 tavaszára 633 katolikus egyházközséget regisztráltak, azaz ennyi plébánia működhetett hivatalosan.⁴ Ezzel párhuzamosan a hittanoktatást betiltották, az egyházi vagyont államosították, és az egyház megszűnt jogi személy lenni.

A repressziók részeként a szovjet hatalom végeredményben sikertelen kísérletet tett egy katolikus, de a Vatikántól elszakadt „nemzeti egyház” létrehozására.⁵ Ennek részét alkotta az egyházmegyék adminisztratív úton történő, szovjet ízlés szerinti „összevonása” – ennek érdekében letartóztatták a vilniusi egyházmegye két apostoli adminisztrátorát,⁶ és nem en-

² A szovjet korszak katolikus egyházzal szembeni politikájának összefoglalója: Streikus, Arūnas: *Antykościelna polityka wladzy sowieckiej na Litwie (1944–1990)*. Warszawa, 2010.

³ A repressziót elszenvedett papok létszáma éves bontásban a következőképpen nézett ki: 1944 – 5 fő, 1945 – 58 fő, 1946 – 57 fő, 1947 – 41 fő, 1948 – 22 fő, 1949 – 91 fő, 1950 – 60 fő, 1951 – 17 fő, 1952 – 6 fő, 1953 – 5 fő. Streikus, Arūnas: *Represje wobec duchowieństwa na Litwie w latach 1944–1953*. In: Myszor, Jerzy – Dziurok, Adam (red.): *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*. Katowice, 2004. 76.

⁴ Mikłaszewicz, Irena: *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944–1965*. Warszawa, 2001. 68.

⁵ Laukaityte, Regina: *Attempts to Sovietize the Catholic Church in Lithuania, 1944–1949*. Lithuanian Historical Studies, vol. 3. (1998) No. 3. 112–113.

⁶ Apostoli adminisztrátor: a pápa által kinevezett kormányzó (rendszerint nem felszentelt püspök) abban az esetben, ha a hivatalosan kinevezett ordinárius nem kormányozhatja az egyházmegyéjét betegség, öregség vagy politikai okok miatt.

gedték meg, hogy helyükre újakat nevezzenek ki.⁷ 1949 májusában a kaunasi és a vilniusi egyházmegye „egyesült”, az adminisztrátora a szovjet hatalom bizalmasa, egyben a politikai rendőrség ügynöke, Juozapas Stankevičius lett. Ugyanerre a sorsa jutott a kaišiadorysi egyházmegye is, amelyet Kaunashoz „csatoltak”.⁸ Ezek a személyi és egyházmegyei változások a Szentszék engedélye nélkül történtek, és szöges ellentétben álltak a kánonjoggal és az egyházi hagyományokkal.⁹ A nemzeti egyház létrehozására irányuló szovjet akció végül nem hozta meg a várt eredményt: az egyetlen helyén hagyott adminisztrátor, az öregedő Kazimieras Paltarokas nem volt hajlandó szakítani Rómával és megtagadni a pápát. A szovjet hatóságok ettől fogva inkább megbízható, ellenőrizhető egyházi vezetők kinevezéséhez adták beleegyezésüket.

A sztálini korszakot követő rövid enyhülésben a hitélet a balti államokban némileg fellendült (például lehetőség lett az elsőáldozások vagy bérmálások megtartására), a hatalom még számos bezárt templom megnyitását is engedélyezte. A deportált lelkesek – több tízezer viláigval együtt – hazatérhettek szülőföldjükre, minimális példányszámban vallásos irodalmat (imakönyveket, kalendáriumokat) is meg lehetett jelentetni. Ebben a rövid időszakban két üres püspöki széket betöltöttek Julijonas Steponavičius (panevezyszi egyházmegye) és Petras Maželis (telšiai egyházmegye) személyében. Az előbbi ugyanakkor 1961-ben egy kis észak-litvániai városkába, Žagarėba száműzték a hatóságok. Vincentas Sladkevičius 1957-ben lett titokban, de a Vatikán beleegyezésével püspökké szentelve, azonban 1959-ben a hatóságok arra kényszerítették őt, hogy egy kis faluba költözzön, ahol *de facto* háziőrizetben tartották egészen 1982-ig.

A Hruscsov-korszakban újult erővel kibontakozó egyház- és vallásellenes propaganda és gyakorlat (templombezárások,¹⁰ világi rítusok – névadás, felnötté avatás – bevezetése), kiegészülve az iparosodással járó modernizációval (városokba való költözés), óhatatlanul és visszavonhatatlanul egyre inkább kiszorította az egyházakat a helyi társadalomból, és a zömében katolikus litván társadalmat eltávolította az intézményes egyháztól. Amikor Leonid Brezsnyev 1964-ben átvette a Szovjetunió irányítását, alapvetően nem változtatott vallásellenes politikáján, de bizonyos közeledés volt érzékelhető a Vatikán irányába. A pápai állam *Ostpolitikja* próbálta megtalálni a *modus vivendit* a kommunista irányítású országokkal.¹¹ Ennek jegyében püspökszentelésekre került sor (igaz, csak apostoli adminisztrátori jogkörrel), de ez alapvetően nem javított az egyház helyzetén, és nem lendítette fel számottevően a lelképásztori munkát.

⁷ Laukaityte: *Attempts to Sovietize the Catholic Church*, 125–126.

⁸ Streikus, Arūnas: *Lithuanian Catholic Clergy and the KGB*. Religion, State and Society, vol. 34. (2006) No. 1. 64.

⁹ Streikus, Arūnas: *The Resistance of the Church to the Soviet Regime from 1944 to 1967*. In: Anušauskas, Arvydas (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius, 2001. 94–95.

¹⁰ Jellemző eset, hogy a vilniusi, már 1949-ben bezárt Szt. Kázmér templomot 1966-ban ateista múzeummal alakították át (az oltár helyére egy Lenin-szobrot helyeztek). A város más templomait (szovjet zsargonnal élve: „kultuszhelyeit”) szintén nem éppen a rendeltetési céljuknak megfelelően „hasznosították”: hulladékgyűjtő, húsraktár, építőanyag-lerakat, sportcsarnok, kiskorúak javítóintézete, klub, filmszínház, opera- és balettdíszlet raktár, levéltári raktár, lakások lettek a templomokból.

¹¹ A Vatikán kelet-európai politikáját XXIII. János pápa kezdeményezte, és utódai (elsősorban VI. Pál és II. János Pál) folytatták, abban a reményben, hogy a politikai enyhülés következtében a szovjet fennhatóság alatt létező egyházak számára nagyobb működési szabadságot lehet kieszközölni. Stehle, Hansjakob: *Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*. Ohio, 1981; Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága*. Budapest, 2001.; Szabó Ferenc SJ: *A Vatikán keleti politikája közéről. Az Ostpolitik színe és visszája*. Budapest, 2012.

Az 1960-es években a litván (és a lett) egyházi vezetők előtt, korlátozott módon ugyan, megnyíltak a határok, de ennek súlyos ára volt: a Nyugatra kiutazó, a hatalomhoz lojális főpapoknak – közvetetten vagy közvetlenül – már az 1950-es évek elejétől részt kellett venniük a szovjet propaganda terjesztésében, elsősorban a hidegháborúval párhuzamosan kibontakozó békemozgalom eseményein.

A hatalommal szemben – a disszidens (ellenzéki) mozgalom és a „Krónika”

Az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére Litvániában megszorodtak a szervezett ellenállás, az ellenzéki jel. A szovjet hatalommal szembeszegülőket, elégedetlenkedőket a katolikus egyház gyűjtötte maga köré, és vezetésével sikerült létrehozni a Szovjetunió egyik meghatározó és nagy nyilvánosságot kapó disszidens mozgalmát. A mozgalom – amit főleg az 1970-es években figyelhetünk meg – nem uszított a litván állami berendezkedés ellen, céljait *békés eszközökkel*, a szovjet törvénykezés által meghatározott mozgástérben kívánta elérni. Nem volt véletlen, hogy a katolikus egyház lett az ellenzéki mozgalom katalizátora, hiszen a legsötétebb sztálini diktatúra alatt is bizonyos függetlenséget élvezett, és a későbbiekben az egyetlen olyan intézmény maradt, amelyet nem rendeltek közvetlenül a párt irányítása alá. Mélyen gyökerezett a távoli és a közeli múltban: a szocializmus előtti független időszak élő tanúja és emlékének életben tartója volt. Az országon belül szervezettséggel bírt, és a nagyon viszonylagos egyházi autonómia bizonyos működési keretet nyújthatott a disszidens mozgalom számára.¹²

Az 1968-tól 1972-ig terjedő időszakot a disszidens mozgalom kezdetének tekinthetjük, ekkor indult el a nyílt ellenállás. Az egyházat érintő – már említett – általános megkülönböztetésen felül igen komoly gondot okozott a papi utánpótlás kérdése. Az egyetlen megmaradt papi szemináriumba – amely Kaunas városában volt, és ide csak litvániai jelölteket vettek fel¹³ – egyre kevesebb jelentkezőt vehettek fel, s így féltő volt, hogy a rohamosan előregedő és kiháló papság nem tudja betölteni feladatát.¹⁴ Mindezek mellett a legsúlyosabb sérelem, amely az egyházat érintette, az 1966-os törvényi szabályozás volt. A Litván Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa (parlamentje) módosította a büntető törvénykönyv (Btk.) azon passzusait, melyek az állam és az egyház szétválasztását szabályozták. A 68. cikkely a szovjetellenes agitációt és propagandát, a 70. cikkely az állam ellen elkövetett súlyos bűncselekményt büntette, beleértve a szovjetellenes szervezetekben való részvételt, míg a 143. cikkely azon esetekre vonatkozott, ha valaki megsértette az állam, illetve az egyház, valamint az egyház és az iskola szétválasztására vonatkozó törvényeket.¹⁵ Ezeket a cikkelyeket a hatalom előszeretettel alkalmazta a disszidensek elleni perekben.

1968-tól kezdődően több írásos petíció született Litvániában, amelyeket a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárának, Leonyid Brezsnyevnek, a Minisztertanács elnökének, Alekszej Kosziginnek és a litván főpapságnak címeztek, és azokat a klérus egy része is aláírta. A főbb sérelmeket sorolták fel: a papnevelde növendékeinek alacsony számát, a vallásos irodalom hiányát, a papi munka hátráltatását stb. A disszidens mozgalom számára a döntő állomás az 1971-es esztendőre esett: három nagyobb per bontakozott ki ebben az évben,

¹² Remeikis, Thomas: *Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945–1980*. Chicago, 1980. 123–124.

¹³ A másik működő szeminárium Rigában volt, ott Litvánián kívülre képeztek ki papokat.

¹⁴ 1946-ban százötvenen tanultak a szemináriumban, 1949-ben már csak hatvanan, 1951-ben pedig már hetvenöten, 1965-re ez a szám huszonötre csökkent. Ettől az évtől kezdődően a hallgatók számát harminc főben határozták meg, 1974-től ellenben ötven szeminaristát engedélyeztek. Vö. Vardys: *The Catholic Church*, 86., 183., 201.

¹⁵ A teljes szöveget lásd: Vardys: *The Catholic Church*, 254–255.

mindhárom esetben azonos váddal: a gyermekek hitoktatása, amely a Btk. 143. cikkelyébe ütközött („*az állam és az egyház szétválásztása elvének megsértése*”). Juozas Šeškevičius jezsuita atya (aki megjárta a szovjet lágereket és börtönöket) és két plébános, Juozas Zdebskis és Prosperas Bubnys voltak a vádlottak; mindhármukat elítélték, s egy-egy év börtönbüntetést kaptak. A litván ellenállási mozgalom az ún. *Brezsnyev–Waldheim memorandummal* lépett a világ nyilvánossága elé 1972-ben.¹⁶ A levelet 17 054 fő írta alá egy évvel korábban, és az ENSZ főtitkárán, Kurt Waldheimen keresztül juttatták el az eredeti címzetthez, Brezsnyevhez. A levélben a katolikusok a többi szovjet állampolgárhoz hasonló, egyenlő elbánást kértek, valamint leszögezték, hogy a szovjet kormány korlátozza a vallásszabadságot és üldözi az egyházat. A litvánok ügye Nyugaton felkeltette a sajtó érdeklődését.

Az áttörés 1972 márciusában történt meg – ekkor jelent meg az első rendszeres szamizdat kiadvány a partizánmozgalom¹⁷ felszámolása óta: *A litvániai katolikus egyház krónikája (Lietuvos katoliku bažnyčios Kronika, a továbbiakban: Krónika)*.¹⁸ Ennek számára moszkvai „testvérlapja” szolgált mintául, a *Napjaink eseményeinek krónikája (Hronyika tyekusih szobitij)*, és elsősorban tényszerű információkkal látta el a hazai és a nyugati közvéleményt Litvániáról és az egyházzal.¹⁹ Az 1980-as évek elejére a *Krónikából* közel ötven szám látott napvilágot, míg 1989-re ez a szám elérte a nyolcvanegyvet; az egyes számok terjedelme hetven-nyolcvan géppel írt oldal volt. A *Krónika* szerkesztője Sigitas Tamkevičius volt (1–57. szám), az akkori kybartai plébános, jezsuita szerzetes.²⁰ Letartóztatása után (1983) a szerkesztést Jonas Boruta, földalatti pap és szintén jezsuita vette át (58–81. szám).²¹ A szamizdat kiadása fölötti, természetesen nem hivatalos patronátust a két számúzott püspök, Steponavičius és Sladkevičius gyakorolta, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szerkesztő a fontosabb vagy (ideológiai–politikai értelemben) érzékenyebb cikkeket megmutatta a két, az ellenzéki mozgalmon belül nagy tekintélynek örvendő főpapnak.

¹⁶ A szövegét lásd: Vardys: *The Catholic Church*, 261–264.

¹⁷ Az „erdei testvéreknek” nevezett nemzeti partizánok (észtil: *metsavennad*, lettül: *meža brāļi*, litvánul: *miško broliai*) a balti országokban az 1944-et követő szovjet megszállás ellen fogtak fegyvert. A több tízezerre tehető szovjetellenes és függetlenségpárti partizánok a második világháborút követően is évekig tartó harcot folytattak a szovjet túlerővel szemben. Anusauskas, Arvydas (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius, 2000.; Kuodyte, Dalia – Tracevskis, Rokas (eds.): *The Unknown War: Armed anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944–1953*. Vilnius, 2006.; Lukša, Juozas: *Forest Brothers: The Account of an Anti-Soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948*. Budapest, 2009.

¹⁸ Az illegális lap minden egyes száma litván, angol, német (részletekben spanyol és orosz) nyelven fellelhető a következő internetes címen: <http://www.lkbkronika.lt/> (letöltés: 2021. jún. 17.) Vö. Spengla, Vidas: *The Church, the Kronika, and the KGB web*. Vilnius, 2002.

¹⁹ A *Hronyika* 1968-ban jelent meg először, de ez a szamizdat főleg az emberi jogokra koncentrált, s természetesen ezen belül jelent meg a vallási és a nemzeti jogok védelme.

²⁰ Sigitas Tamkevičius (1938–) 1955-ben lépett be a szemináriumba, 1962-ben szentelték pappá. Kochanowski, Jerzy (red.): *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, tom II. Warszawa, 2007. 286–287.

²¹ Jonas Boruta (1944–) már az érettségije után próbálkozott felvételizni a kaunasi szemináriumba, sikertelenül. A vilniusi egyetem fizika szakát végezte el, és a Litván Tudományos Akadémia Fizika Intézetében dolgozott 1970-től, ahol megvédte doktori fokozatát, de onnan 1982-ben elbocsátották. Az 1970-es években a földalatti szeminárium hallgatója, 1982-ben pappá szentelték, egy évvel korábban lépett be a jezsuita rendbe. Mint hatósági engedéllyel nem rendelkező pap sokat utazott az országban, így könnyebben szerezte be a *Krónikában* megjelenő anyagokat. Kochanowski: *Słownik dysydentów*, 239.

Az adott munkafázisokat (adatok gyűjtése, cikkek megírása, azoknak a szerkesztőhöz való eljuttatása, a szamizdat legépelése, sokszorosítása, terjesztése) különböző személyek végezték, akik mit sem tudtak a másik szerepéről. Az anyaggyűjtés Tamkevičiusra hárult, és munkájába – kerüendő a provokációt vagy a tárgyi tévedéseket – csak azokat a személyeket vonta be, akikben maximálisan megbízott; az utóbbiak szintén a bizalmukba fogadott embereként kaptak anyagokat. Az anyaggyűjtők és az egyes számok előkészítői (például a gépelést végző személyek) az illegális női rendek tagjai voltak, akik a *Krónika*val világi munkájukon túl foglalkoztak. Tamkevičius visszaemlékezései szerint csak öt ember tudta, hogy ő a *Krónika* szerkesztője, további tizenöt csak sejtette.²² Itt jegyezzük meg, hogy Tamkevičiusnak a papok korabeli specifikus helyzete miatt volt ideje foglalkozni a lappal – sok szabadidővel rendelkezett (nem kellett hitoktatnia vagy lelkipraktikákat vezetnie, vasárnaponként egy-két misét kellett tartania), és ebbe az is belefért, hogy időről-időre Moszkvába utazzon a *Krónika* friss számával.

A *Krónika* rendszerint két példányban készült (az egyik egy indigóval készített másolat volt), elővigyázatosságból az eredeti kéziratokat elégették. Ezeket a példányokat tovább sokszorosították (írógéppel, majd ERA-típusú sokszorosítóval, amit a szerkesztők illegálisan szereztek be). Azonnal orosz nyelvű fordítás is készült, amit eljuttattak a moszkvai jogvédőkhöz, valamint a nyugati követségek képviselőihez, akik a megkapott anyagot Nyugatra továbbították. Az 1970-es évek végén és az 1980-as években némileg könnyebben utazhattak be turisták Litvánia területére, így nem kellett a *Krónika* számait Moszkvába juttatni, hanem elég volt egy megbízható emigráns (mindenekelőtt egyházi) személynek odaadni mikrofilm formájában.²³ Ennek a remekbe szabott konspirációnak köszönhetően a *Krónika* szerkesztőire és munkatársaira „vadászó” KGB-nek nem sikerült sem megszüntetnie a szamizdat kiadását, sem megcáfolnia a bírósági tárgyalások alatt a *Krónika*ban megjelent adatokat, ahol a szamizdat munkatársai elleni vád rendszerint a „szovjetellenes propaganda és agitáció” volt.²⁴

S ez is volt a cél: hiteles hírforrás lenni a litvánok és a külföld (elsősorban a Vatikán) számára. A *Krónika* indulásától fogva az „igazság fegyverével”, a tények erejével harcolt a gonosz ellen. Minden egyes számot bevezetett egyfajta „előszó”, amely az aktuális helyzetet próbálta elemezni. A szamizdat hasábjain több állandó rovat is jelentkezett: „A szovjet iskolában” című rovat tényekkel alátámasztva rendszeresen beszámolt a vallásos tanulók hátrányos megkülönböztetéséről. A Szovjetunió más részein (Fehéroroszországban, Ukrajnában, Moldáviában, illetve az ázsiai részekben), kisebbségben élő katolikusokról is számot adott az újság. Állandó hírekkel szolgált a hívőket sújtó zaklatásokról, letartóztatásokról, a vallásos emberek hátrányos megkülönböztetéseiről, publikálták a bebörtönzöttek, száműzöttek leveleit és visszaemlékezéseit, de a *Krónika*ban lehetett olvasni az egyes egyházmegyékből származó híreket, tudósításokat is.

Mai szemmel nézve igencsak feltűnik az a sallangmentes, szinte száraz stílus, amit a *Krónika* képviselt, viszont ennek magyarázata egyszerű: a konspirációs körülmények közepette nem lehetett hosszú és mélyenszántó filozófiai fejtegetésekbe bonyolódni; erre sem igény, sem lehetőség nem volt. Ugyanakkor ezek a hírek a belföldi és külföldi olvasók számára

²² Wołowski, Paweł – Korzeniowska, Katarzyna: *Jak służyć Bogu przechytrzyć KGB. Rozmowy z twórcami „Kroniki Kościoła Katolickiego na Litwie”*. Warszawa, 2006. 29–30.

²³ Wołowski–Korzeniowska: *Jak służyć Bogu*, 27. Tamkevičius figyelme arra is kiterjedt, hogy az általa használt írógép betűit kis fűrésszel átrészeltte, hogy a KGB ne tudja rábizonyítani a *Krónika* előállítását.

²⁴ Bružas, Ardydas: *Kościół katolicki i ruch dysydencki na Litwie*. Obóz, No. 23. (1992) 18–21.

igazolták, hogy Litvániában a vallást nem tudták teljesen megsemmisíteni a szovjetek. Ugyanakkor a *Krónika* a maga módján képes volt hatást gyakorolni a társadalomra – a püspököket nem egy esetben finoman, de határozottan figyelmeztette, hogy ne legyenek túl lojálisak a hatalomhoz. A kiadványt rendszeresen használták a Vatikáni Rádió, a szovjet területekre sugárzó Szabadság Rádió, az Amerika Hangjai munkatársai. Ilyen formában egy vizsզacsatolós információs rendszer alakult ki: gyakran előfordult, hogy a Nyugatról sugárzott rádióadásokból értesültek a litvánok, mi is történik valójában a szülőföldjükön, a hírhez viszont a nyugati újságírók a kis példányszámú szamizdatokból jutottak hozzá.

A hatalom válasza nem késlekedett: az 1974-ben megkezdődött perben az öt vádlottat (Virgilijus Jaugelis, Antanas Patriubavičius, Paulius Petronis, Petras Pliuira-Plumpa és Jonas Stašaitis) szovjetellenes propagandával és a szovjet állam ellen irányuló és azt rágalmazó írások előállításával és terjesztésével gyanúsították, pontosabban szólva a *Krónika* sokszorosítás és terjesztése volt a fő bűnük. Plumpa kapta a legszigorúbb büntetést, őt a bíróság nyolc év kényszermunkára ítélte, Petronis négy év hasonló jellegű büntetésben részesült, ketten felfüggesztett börtönbüntetést kaptak. A legfiatalabb vádlottat, a huszonnyolc esztendő Jaugelist két év börtönre ítélték.²⁵ Nem mellesleg Szergej Kovaljovot, orosz emberjogi aktivistát, a *Hronyika* egyik szerkesztőjét Moszkvában tartóztatták le, de Vilniusban állították bíróság elé. A vád alapja az volt ellene, hogy megtalálták nála a litván *Krónika* néhány példányát, valójában a szamizdat nyugati „terjesztését” vállalta magára. A kiszabható legsúlyosabb büntetést kapta: hét év munkatábor. A tárgyalásra eljött az egyik legjelentősebb orosz emberjogi aktivista, Andrej Szaharov (aki egyébként ebben az évben, tehát 1975-ben kapta meg a béke Nobel-díjat).

A *Krónikán* kívül természetesen más szamizdat kiadványok is felbukkantak Litvániában. 1975-ben jelent meg először az *Aušra (Hajnal)*,²⁶ amely főleg a nemzeti öntudatot állította a középpontba. A szamizdat szerkesztői közé tartozott a *Krónikánál* már említett Sigitas Tamkevičius (1975–1976, az első négy szám), illetve az irodalmi vonzalmairól ismert Lionginas Kunevičius atya (1976–1988, 5–41. szám). A kiadvány nagy teret szentelt a nemzeti kérdéseknek (például a litván nemzet diszkriminációja), valamint a szovjetunióbeli vallási problémáknak és a társadalom erkölcsi hanyatlásának. Mindegyik számát újra nyomtatták az Egyesült Államokban.²⁷

A *Dievas ir Tėvynė (Isten és Szülőföld)* első száma 1976-ban jelent meg, katolikus kulturális-vallási újságként jellemezhető, fő céljaként a katolicizmus védelmét tűzte ki.²⁸ A lap, amely egészen 1981-ig jelent meg az illegális mariánus rend²⁹ tagjai szerkesztésében, ti-

²⁵ Sapiets, Marite: *Lithuanian Catholics on Trial*. Religion in Communist Lands, vol. 3. (1975) No. 4–5. 11–13.

²⁶ Szerkesztőik az első litván folyóiratot, az *Aušrát* tekintették előfutárnak (1883–1886), mely a latin ábécé betiltása után látott először napvilágot Kelet-Porosországban, és onnan csempészték be példányait.

²⁷ Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 38.

²⁸ Sapiets, Marite: *Religion and Nationalism in Lithuania*. Religion in Communist Lands, vol. 7. (1979) No. 2. 83.

²⁹ A mariánusok (hivatalosan: *Congregatio Clericorum Regularium Marianorum sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae*, MIC) klerikus szerzetes kongregáció, amely Lengyelországban jött létre a 17. században; litván területeken is hamar elterjedt, központjuk Marijampolė városában volt. A szovjet korszakban az illegáltságban működő mariánusok aktívak voltak a hitoktatás területén, a kongregáció tagja volt az egyházi hierarchia köréből – többek között – Vincentas Sladkevičius bíboros és Liudvikas Povilonis érsek is.

zenkilenc számot élt meg, és az USA-ban később újra nyomtatták.³⁰ Főleg a lelkipásztorok igényeit elégítette ki, és a papságnak készült az 1977-ben meginduló két szamizdat: a *Tiesos Keliás* (*Az igazság útja*) és a *Rüpiñtojélis* (*A szenvedő Krisztus*), a lapok célja olvasóinak keresztény és nemzeti szellemben való formálása volt.³¹ Szintén egyházi kötődésű volt a *Lietuvos Ateitis* (*Litvánia jövője*) című szamizdat (megjelent 1979–1986 között), főleg a fiatalokhoz szólt, és nemzeti–vallási irányultságú írásoknak adott helyet.³²

1978. október 16-án azt a Karol Wojtyła krakkói érseket választották pápává, aki a vasfüggöny innenső oldaláról érkezett.³³ Erre mintegy válaszul közel egy hónappal később (1978. november 13.) Moszkvában megalakult – a hasonló jellegű, de korábban létrehozott Szovjetunióbeli Hívők Jogait Védő Keresztény Bizottság³⁴ mintájára – a *Katolikusok Jogait Védő Bizottság* (litvánul: *Tikinčiujų teisėms ginti katalikų komitetas*). A testületet öt pap – Alfonsas Svarinskas, Vincentas Vėlavičius, Juozas Zdebskis, Sigitas Tamkevičius és Jonas Kauneckas – alkotta.³⁵ Első nyilatkozatukban leszögezték, az ateistákkal egyenlő jogokért fognak harcolni a hívők számára, hiszen a Szovjetunió alkotmánya, illetve az ország által aláírt több nyilatkozat (például a Helsinki Konferencia záródokumentuma) kimondja a szabad vallásgyakorlatot, és biztosítja a lelkiismeret szabadságát. Ötéves fennállása során a Bizottság 53 nyilatkozatot tett közzé, amelyeket a szovjet vagy a nyugati kormányzatokhoz intéztek. A Bizottság tevékenységét a konkrét jogtipró esetek kapcsán, melyeket a fentebb említett hazai és külföldi törvényi kötelezettségek kontextusába illesztette be, a korabeli népszerű diszsidens jelszó, a „*Tartsátok be a saját törvényeiteket!*” fejezi ki legszemléletesebben.³⁶

Az 1970-es évek végére a leglátványosabb és legnagyobb tiltakozást 1979 októberében az a petíció hozta, amelyben összesen 148 149 aláíró kérte az ország vezetőjét, Brezsnjevet, hogy szolgáltassák vissza a hatóságok az egyháznak az 1961-ben elkobzott klaipėdai templo-

³⁰ Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 41.

³¹ Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 74.

³² Kochanowski: *Slownik dysydentów*, 55.

³³ Corley, Felix: *Soviet Reaction to the Election of Pope John Paul II*. Religion, State and Society, vol. 22. (1994) No. 1. 44–45.

³⁴ A Szovjetunióbeli Hívők Jogait Védő Keresztény Bizottság 1976 decemberében jött létre, egyik alapítója Gleb Jakunyin orosz orthodox pap. A szervezet fő feladata a szovjet birodalom keresztény hívőinek (orthodoxok, katolikusok, protestánsok, elsősorban a kiségyházak [baptista, adventista, pünkösdisták]) üldözésének dokumentálása és nyilvánosságra hozatala volt.

³⁵ A *Bizottság* összetétele jellemző: felsorolásunkban az első két személy (Vėlavičius, szül. 1914-ben, felszentelve: 1938-ban, Svarinskas szül. 1925-ben, felszentelve: 1950-ben) megjárta Sztálin lágereit, a következő kettő (Zdebskis, szül. 1929-ben, felszentelve: 1952-ben, Tamkevičius, szül. 1938-ban, felszentelve: 1962-ben) az 1960-as években aktív szerepet vállalt a katolikus mozgalomban, míg a legutolsó, Kauneckas (felszentelve: 1977-ben) már teljesen a szovjet időkben nevelkedett fel.

³⁶ Nem ez volt az első jogvédő szervezet a szovjet Litvániában: a Litván Helsinki Bizottság alakuló ülése szintén Moszkvában zajlott 1976. december 1-jén. A Bizottság megalakulásakor öt tagból állt, és erőteljesen érvényesült benne a „katolikus jelleg”: a tagok legidősebbikje Karolis Garuckas jezsuita atya; Viktoras Petkus hívő katolikus világi személy; Ona Lukauskaitė-Poškienė költőnő, aki megjárta a szibériai lágereket; Tomas Venclova költő, műfordító, annak az Antanas Venclovának a fia, aki a szovjet megszálláskor 1940-ben vezető pozícióhoz jutott; végül Eitan Finkelštejn zsidó aktivista volt. A Bizottság a Helsinki Zárónyilatkozatban lefektetett elvek szovjetunióbeli betartását szerette volna elérni. 1981 végéig a Bizottság több mint harminc dokumentumot és nyilatkozatot bocsátott ki, amelyekben felhívta a figyelmet a szovjetunióbeli jogsértésekre. Mivel a Litván Helsinki Bizottság az 1970-es évek végére gyakorlatilag beszüntette tevékenységét (a tagok kilépése, halála vagy emigrálása miatt), annak jogvédő feladatait a Katolikusok Jogait Védő Bizottság vette át.

mot. Az újonnan, 1954 és 1960 között elkészült épületet a hivatalos szervek azonnal bezárták és koncertteremmé alakították át (a templom építésénél maguk a hívők is dolgoztak, a munkákhoz az állam pénzügyileg nem járult hozzá). A tiltakozás méreteire jellemző, hogy 1589 összefűzött oldalt tettek ki az aláírások, és még 56 fényképet is csatoltak az albumhoz.³⁷

Az 1970-es években a szovjetek valamivel nagyobb – relatívan értelmezendő – szabadságot engedélyeztek az egyházi vezetőknek, már ami a külföldi kapcsolatokat illeti. 1975-ben Romualdas Krikščiūnas püspök vezetésével tizenöt pap utazhatott Rómába, ugyanebben az évben Litvániába érkezett a kelet-berlini érsek, Alfred Bengsch bíboros. Egy évvel később egy litván delegáció látogathatta meg a Philadelphiában megtartott nemzetközi eucharisztikus kongresszust. A magyar olvasó számára érdekes adalék lehet, hogy Lékai László bíboros, esztergomi érsek 1979 októberében Litvániába látogatott. A magyar főpap a kaunasi székes-egyházban szentmisét celebrált és (német nyelven) szentbeszédet mondott. Az esemény több ezer embert mozgalt meg, ugyanakkor Lékai arról próbálta meggyőzni litván kollégáit, hogy nem szabad ellenkezni a világi hatalommal.³⁸

Az 1980–1981-es esztendőket az ezt megelőző évtizedekben nem tapasztalt, példátlan eseményeket hoztak, összefüggésben a szomszédos Lengyelországban egyre erősödő *Szolidaritás* szakszervezeti mozgalommal. Luokė helység plébánosát, Leonas Šapokát a saját házában gyilkolták meg 1980 októberében. Az áldozatot halála előtt több órán keresztül kínozták, de a házban található értékeket az elkövetők nem vitték el. Leonas Mažeika plébánost a főbér-lőjével együtt gyilkolták meg 1981 augusztusában. Még furcsább volt Bronius Laurinavičius halálesete 1981 novemberében: a szemtanúk szerint néhány ember fényes nappal a papot egy billenőkocsi alá lökték. Különösen érzékenyen érintette az emberjogi harcosokat Zdebskis halála, aki 1986-ban tisztázatlan körülmények között hunyt el (hivatalosan autóbalesetet szenvedett).³⁹ Ugyanakkor a szovjet egyházpolitika mintha engedékenyebbnek látszott volna ezekben az időkben. 1980-ban megjelenhetett egy rövid családi katolikus katekizmus, hatvanezer példányban, „*Hitünk fénye*” címmel, rá két évvel a szertartásokat segítő két könyv is: a 152 oldalas katolikus direktórium és liturgikus naptár, illetve egy tizkötetes litván nyelvű misekönyv, amely lehetővé tette a nemzeti nyelven való misézést.⁴⁰ Ebben az engedékenyebbnek tűnő légkörben vett részt 1983 áprilisában négy litván püspök (Povilonis, Sladkevičius, Vaičius, Krikščiūnas) a minden ötödik évben megteendő *ad limina* látogatáson II. János Pál pápánál (az első ilyen típusú látogatás a második világháború befejezése óta 1971-ben történt). A püspökök három hétig tartózkodtak Rómában, és a szovjeteknek is érdekükben állt a látogatás engedélyezése, hiszen az egyházi vezetők kiutazása azt sugallta a nyugati közvéleménynek: nincsen számottevő vallásüldözés a Szovjetunió területén.⁴¹

Moszkva szempontjából az igazi „trófeát” a Bizottság két meghatározó tagjának letartóztatása és elítélése jelentette. Svarinskas és Tamkevičius voltak 1971 óta az első papok, akiket börtönbe vetettek. 1983 januárjában a Bizottság szóvivőjét, Svarinskast tartóztatták le, ügyét

³⁷ Sz. n.: *The Fight for the Church in Klaipėda, Lithuania*. Religion in Communist Lands, vol. 9. (1981) No. 3–4. 137–146.

³⁸ Streikus: *Antykościelna polityka*, 198.

³⁹ Kochanowski: *Słownik dysydentów*, 296. Nem maradtak ránk a KGB archívumában a jogvédő katolikus papok operációs aktái – így nem lehet közvetlenül és minden kétséget kizáróan bizonyítani a szovjet politikai rendőrség bűnösségét a halálesetekben. Streikus: *Antykościelna polityka*, 210–211.

⁴⁰ Sapiets, Marite: *A New Hard-line Policy towards Catholic Clergy in Lithuania*. Religion in Communist Lands, vol. 11. (1983) No. 3. 334.

⁴¹ Sapiets: *A New Hard-line Policy*, 336.

három hónapos előkészítés után (emlékeztetőül: a 1970-es évek eleji perekon egy éven át dolgoztak), május elején tárgyalták Vilniusban. Az volt a vád ellene, hogy gyalázta a szovjet rendszert, és antiszociális tettek elkövetésére bujtotta fel az ifjúságot. Elítéléséhez a büntető törvénykönyv 68. cikkelyét alkalmazták („szovjetellenes agitáció és propaganda”), és a maximális büntetést kapta: hét év börtönt, illetve öt év száműzetést.⁴²

A Bizottság másik tagját, Tamkevičiust Svarinskas tárgyalásakor tartóztatták le a bíróság épületében. Az ő tárgyalására 1983 decemberében került sor, és négy napig tartott. Végül hat évnyi börtönt és négy év száműzetést kapott. A tárgyalások egyébként sok hasonlóságot mutattak, mindkettő zárt volt, csak csekély számú hozzátartozó lehetett jelen, és mindkettőt a vilniusi legfelsőbb bíróságon tartották.⁴³ A két pap letartóztatása azt is jelentette egyben, hogy a Katolikusok Jogait Védő Bizottságnak fel kellett függesztenie nyilvános működését. Jellemző a szovjet hatalom hajlíthatatlanságára a két jogvédő pappal szemben, hogy mindketten letöltötték a büntetésüket: Svarinskas 1988 nyarán, míg Tamkevičius 1988 késő őszen, tehát jócskán a peresztrójka meghirdetését követően szabadult és térhetett vissza hazájába.

Összegzés

Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején a Litvániában kibontakozó ellenzéki mozgalom a katolikus egyház köré szerveződött – s egyben megalakult a Szovjetunió egyik legszervezettebb és legnagyobb eredményeket felmutató disszidens csoportosulása. Ennek a mozgalomnak a szócsove a *Litvániai Katolikus Egyház Krónikája* volt, amely híven tükrözte a korabeli szovjet állapotokat. A szamizdat az emberi és nemzeti jogok, illetve a vallásszabadság védelmezőjeként lépett fel s kapcsolódott be a szovjet emberi jogi küzdelmekbe. Ennek jegyében alakult meg Karol Wojtyła krakkói érsek pápává választása után és működött öt éven keresztül a Katolikusok Jogait Védő Bizottság. A *Krónikának* köszönhetően egyébként a litvániai katolikus egyház 1970–1980-as évekbeli történéseivel az utókor sokkal jobban tisztában van, mint a többi baltikumi keresztény közösség történetével, hiszen a szamizdatot lehet (sőt, kell is, megfelelő kritikával) forrásként olvasni, illetve kezelni.

A szovjet hatalom a katolikus egyházra (ideológiai) ellenfélként, mi több, (megsemmisítendő) ellenségként tekintett, hiszen az utóbbi kezében olyan eszközök voltak, amivel meg lehetett ingatni az „evilági paradicsomba” vetett hitet. Az egyházzal szembeni nyomás az évtizedek során ugyan hektikusan változott, de folyamatos volt, és még a gorbacsovi peresztrójka éveit is fennállt. A balti országokban a szovjet rendszer nagyobb ellenállásba ütközött (az észtek, a lettek és a litvánok „visszanyúlhattak” a két világháború közötti államiságukhoz, demokratikus hagyományaikhoz), mint például a szláv (ukrán és belorusz) tagállamokban, ami kétségkívül a terület nyugati (latin) civilizációhoz való kötődéséből fakadt. Litvánia esetében a szovjet disszidens jelenséget segítette, hogy ezen tagállam még a szovjet időszakban is megőrizte etnikai karakterét (a litvánok a lakosság nyolcvan százalékát tették ki, és nagyobb betelepítési akciók nem történtek, ellentétben Észtországgal vagy Lettországgal) és vallási homogenitását (a litvánok döntő többségben katolikusok voltak, míg a lettek és az észtek az evangélikus, illetve az orthodox, kisebb részben pedig a katolikus egyházhoz tartoztak).

⁴² *The Trial of Reverend Alfonsas Svarinskas*. http://www.lkbkronika.lt/images/en/chr/chronicle_58.pdf. (letöltés: 2021. jún. 17.)

⁴³ Sapiets, Marite: *Lithuanian Catholics Appeal to the Kremlin*. Religion in Communist Lands, vol. 12. (1984) No. 2. 202–203.

A litván függetlenség kikiáltásának egyik legnagyobb nyertese és „haszonélvezője” éppen a katolikus egyház lett, visszanyerve teljes rangú közéleti szerepét, társadalmi szerepvállalását. Ugyan az egyház nem térhetett vissza abba az állapotba, ami a szovjet megszállás előtti időszakban jellemezte, de vallásosság tekintetében a balti államok közül Litvánia elsőbbsége kétségtelen. A kommunista hatalom és a litván katolikus egyház közötti több évtizedes – erősen egyenlőtlen – küzdelem kihatott napjaink történéseire is, ennek alátámasztásául álljon itt egy egyszerű tény: 2019-ben Ferenc pápa Sigitas Tamkevičiust, Kaunas nyugalmazott érsekét, a *Krónika* volt szerkesztőjét, szovjet politikai foglyot bíborosi rangra emelte.

GÁBOR LAGZI

Against Soviet Rule – The Story of a Lithuanian Catholic Samizdat

In the late 1960s and early 1970s the opposition movement in Lithuania was primarily formed around the Catholic Church, and it had become one of the most organized and successful dissident group in the Soviet Union. The primary mouthpiece of this movement was the illegally published newspaper *Chronicle of the Catholic Church in Lithuania*, which positioned itself as the defender of human and national rights, as well as the freedom of religion. The *Chronicle* grants us insight into the events concerning the Catholic Church in the 1970s and 80s and serves as a historical source. The dissident movement against the Soviet Union in Lithuania was helped by the fact that the country managed to keep its ethnic identity (80% of the population was Lithuanian, and there were no large-scale attempts at colonisation, as opposed to Estonia and Latvia), and also religious homogeneity (Lithuanians were mostly Catholic, while the majority of Latvians and Estonians were Lutherans or Orthodox, and only a minority were Catholics).